

Українська Церква й наша культура.

Публичний виклад Архiepіскопа ІЛАРІОНА
22 лютого 1942 р. в Холмі.

Скорочений запис слухача о. І. Б.
На правах рукопису.

На правах рукопису. Друковано 500 примірників.
Додаток до ч. 11 „Звідомлень з Холмсько-Підляської Єпархії” за 1942 р.

Сьогодні всі говорять про Україну та Українську Церкву. Кожен хоче знати, якою буде папа Українська Церква та яке її значення в нашому житті, а також яку роллю відіграла Церква в нашому українському житті в минулому. На цю тему я й хочу сьогодні виголосити свого реферата, хочу розповісти про Українську Церкву й нашу культуру, стисліше—про вплив Української Церкви на нашу культуру. Кожен, хто ближче приглянеться до розвитку нашої культури, побачить, що вся українська культура була створена виключно Українською Церквою. Щоб це твердження доказати, потрібно до того твердого ґрунту, і я його подам у цьому викладі.

Вияснивши це, будемо знати, як до своєї Церкви взагалі ставитися, тим більше, що Церква наша тепер якраз відроджується. Я розгляну тут однібічне значення нашої Церкви — в творенні української культури.

Що таке культура? Це плекання, удосконалення чогобудь; в духовому зрозумінні це є поліпшення, чи удосконалення. Все, що людину оточує, людина старається розвинути й піднести та удосконалити, чим підносить і себе самого. Культура є духова, соціальна й матеріальна. Увесь світ прагне до культури. Власне культурою відрізняється людина від звірини. Культурою духовою людина старається до духового удосконалення, культура соціальна прагне до поліпшення життя соціального, а культура матеріальна — коли людина старається поліпшити сиру природу чи природне оточення нас. Як я вже згадав, кожна людина старається освііти собі культуру. Тепер, коли вам розповім про українську культуру духову, соціальну й матеріальну, то будете бачити, який величезний здобуток зробила Українська Православна Церква в тій ділянці.

I.

Культура духова.

Культура людства розпочалася з початком існування людини. Однак я маю на меті говорити про культуру нашого народу тільки з часу, коли ми маємо писані пам'ятники. Культура нашого народу на підставі вже писаних пам'ятників розпочалася рано, вже від X і XI століть. Усю цю нашу культуру творила переважно Церква. Наша Церква виступає наверх організаційно вже від 988-го р., але її духове існування розпочалося значно давніше,—сьогодні вже є понад 950 літ, як уже маємо ясні сліди культурного розвитку нашого народу Українською Церквою. Цілих 950 літ наша Церква творила нашому народові його культуру. Під тим оглядом наша Церква виконувала головну свою ролю, й зробила народові надзвичайно багато.

Починаю огляд з літератури, і можу сміло сказати, що вся вона до XIX ст. є церковна, — не тому, що для Церкви повсталася, але тому, що її створили особи тільки духовні. Починаючи XI-им віком аж до XIX віку, творили нашу літературу особи майже виключно духовні, і то як літературу перекладну, так і літературу оригінальну; найкращі переклади робили все особи духовні. Міг би я навести тут десятки імен, і були б то тільки особи духовні, церковні. Всю стару українську літературу творили тільки особи духовні.

Творці нової української літератури продовжували тільки на підставі набутої ними освіти від осіб духовних. Іван Котляревський закінчив Полтавську Духовну Семинарію, а дід його був Дияконом Полтавського Собору,—отже, Котляревський набув духовну вихову й виріс у духовному оточенні.

Наші старі письменники вславились найбільше проповіддю. Проповідь наша була знана не тільки в Україні, але широко й поза межами її: в Росії, де спочатку знали тільки наші проповіді; переклади й оригінали їх були в Сербії й Болгарії. Проповіді наші мали не тільки церковне, але й світське значення, бо проповіді читалися й поза церквою. З проповіддю розходилося й знання по Україні. Проповідь сьогодні не те, що було встаровину. Маємо аж до сьогодні гарні збірники старих проповідей, особливо XVII в., які мали велике значення й багато видань, що розходилися не тільки в Україні, але й далеко поза межами її. Проповіді Йоаникія Галятовського, А. Радивиловського й Л. Барановича були всюди знаними, в цілому слов'янському світі. Встаровину не тільки виголошували проповіді,—їх писали, як твори, всі до них мали

велике зацікавлення, з них навчалися. Маємо в музеях по всьому слов'янському світі цілий ряд Учительних Євангелій наших українських духовних авторів. Наші Учительні Євангелії дістались аж до Орловської губернії, де їх читали в Церкві.

Коли б хотів розповісти вам про лірику, то її теж створили в Україні тільки особи духовні. Вечірня, Рання, — це гарпа церковна лірика. Л. Баранович, К. Ставровецький, Ієрмн. Клементій та інші дали багато віршів. Псалтир писаний віршами, — це найкраща лірична книжка. Віршами написано в оригіналі $\frac{1}{3}$ Біблії. Вірші зачали писати перше особи духовні в Україні в XVI ст. Тут можна б навести багато імен, що здавна зачали писати вірші. Нашими віршами Москва любивалась, їх знали по всіх містах у Росії, і від нас навчилися їх писати.

Наша драма вже в XVII в. була зовсім популярною, вона повстала перше в Україні. Цілий ряд духовних осіб, як Ф. Прокопович, Св. Дмитро Ростовський, Сем. Полоцький, Ман. Козачинський, Григорій Кониський і сила інших славних українських драматургів, прославилися на цьому полі. І цей рід літератури створили особи духовні. Театр створила Церква. При наших Архирейських Палатах всюди були театри, при яких наші драматурги творили й давали найкращі свої театральні здобутки. Наш театр уже в XVII і XVIII століттях далеко рознісся по Росії; в Москві наш театр був на денній програмі, російська шляхта ним любивалась. Наш театр заніс І. Максимович навіть аж до Тобольська.

Наука процвітала по всіх ділянках уже встаровину, її її творили майже виключно особи духовні. До XIX століття вся наука була майже виключно з руках духовних осіб. Маємо граматики вже з 1596 р., з 1619 року Мелетія Смотрицького, маємо грецькі й українські, які служили підручниками аж до нового часу. Граматика Мелетія Смотрицького 1619 р. була найкращим підручником у розвитку й нашої мови; вона панувала не тільки в Україні, але й Росії, Сербії й Болгарії; на підставі цієї граматики створено інші.

Слівники маємо вже з 1596 року, в 1629 році вийшов уже в Києві великий церковно-український словник, з чисто українськими поясненнями. Це Лексикон Памви Беринди, передрукований й у інших слов'ян, а навіть перекладений і на мову румунську. Правопис складений був нашими українськими духовними вченими. Наша Церква дала нам уже в ранніх часах гарну літературу, чим не можуть похвалитися інші православні Церкви.

Історію нашу, як науку, створили тільки наші українські духовні вчені, — початки нашої історії маємо виключно

від них. Всі літописи повстали тільки при напих манастирях та при церквах. Зложили їх папії ченці. Чудовий підручник історії, під назвою „Синопис“, написав його в Києві Інокентій Гізель в 1674 р. Цей Синопис був шкільним підручником аж до ХІХ століття не тільки в українських школах, але й у інших слов'янських, напр. у Росії.

Філософію рідну витворила нам Українська Церква. Григорій Сковорода її виявник. Він був вихований у Київській Духовній Академії, і пробував увесь час у духовних колах. Помер в 1794 р. Наш славний філософ Данило Веланський (Кавунник) тепер забутий, ніхто про нього не згадує й не навчається його гарної філософії. Помер у 1847 р. Панфил Юркевич пом. 1874 р. Усі вони походять з Київської Академії. Коли б ми далі шукали, то знайдем ще й цілий ряд інших, і все це особи духовні, або духовної культури, все це створила наша Українська Церква.

Бібліотеки найперше повстали при Церквах та при манастирях, їх закладали особи духовні. Наші видатні списувачі книжок вложили при їх переписуванні всю нашу старинну красу й мистецтво.

Школи від початку їх заложення в Україні були виключно тільки духовні, а в них навчали наші Священники та ченці. Були вони в руках Церкви, й Церква ними керувала. Вже від ХІІ віку в Україні шкільництво помітно процвітало. Школи більші були при Архиепископських Палатах, а менші при манастирях та церквах. В них учили високоосвічені наші Священники, а при школах по селах учили також грамоти й дяки, тому в нас ще й тепер часто на селах вчителя й не називають інакше, як дяком. Уже в ХVІ віці в Україні повстають вищі школи; першими були школи в Острозі, Львові, в Луцькому й багатьох інших містах. Київська Академія вже з 1615 року була правдивим розсадником культури по цілій Україні й сумежних державах. Закладачами її були особи духовні, і вони й учили в ній. В ній навчали не тільки духовних предметів, але й світських. Маємо статистику, яка нам може найкраще посвідчити про її велику популярність. Напр. у ХVІІІ в., в 1742 році було в самій Київській Академії 1242 учні, в 1744 було 1160, в 1751 було 1193, в 1765 було 1059 учнів. В Київській Академії було завжди багато студентів, їх число часто доходило до двох тисяч, і вони були ширителами української культури. Наші вищі школи навідували не тільки українські студенти, а навіть і чужинці з досить відлеглих країв. Маємо статистику, яка нам свідчить, що в р. 1736 в Київській Академії було 127 чужинців, в р. 1737 було 122, а в р. 1740 було 47.

Крім Академії, були в нас і Духовні Семинарії, особливо з 1721 року, і вони відразу виказали велику свою чинність. Дух. Семинарії були в Переяславі, Чернігові, Києві, Полтаві, Катеринославі, Житомирі, Холмі, Херсоні, Кам'янці-Подільському, Одесі, Кишиневі й ін. містах, які мали силу учнів, що були сівачами нашої культури по всій Україні. Мова українська в них завжди стихійно панувала. Трудно їх було змоскалізувати. Наші українські Священники дали почин школам і в самій Росії. В б. Росії було в 1891 році 55 Духовних Семинарій, а в них 17246 учнів, а т. зв. Духовних Шкіл було 185, із 29619 учнями.

Духовні школи були аж до XIX століття самотніми, що ширили культуру по Україні. При кожній Церкві на селі була й школа. В них навчали Священники та дяки. Дяком і по сьогодні називають учителя. Взагалі грамоти навчало тільки духовенство. Грамотність процентово в Україні була дуже висока. „Всі українці, за малим винятком, були грамотними”, писав Павло Алепський, що в р. 1653 проїздив Україну; він описує все, що бачив в Україні. Порівнює те з Московією, й оповідає, що там культури було значно менше, й дуже за ним стежили. В Україні, пише, всі українці грамотні й знають чин Богослужби. Можна тут навести багато й інших свідчень, що стверджують високу освіту українського народу встаровину та про його широкий культурний розвиток.

Наші друкарні свою чинність розпочали з 1491 р. Друкарня в теперішню добу, — це зарібок, але вдавнину була це висока культурна установа. Книжку дуже довго писали рукою (вона була краща від друкованої книжки). Де була заложена друкарня, там була й культурна установа. Славними друкарями були особи духовні: Тарас Земка, Єлисей Плетенецький, Захар Копистенський, Памва Беринда й цілий ряд інших, що багато цінної праці по собі полишили. Перші друкарні були заложені в Острозі, Львові, Києві й ін. містах. І все це була праця нашої Церкви.

Церковний спів і взагалі спів народний створила Українська Прав. Церква. Наш церковний спів відзначався своєю великою мелодійністю, що й додавало йому особливий характер, чим він відрізнявся від інших напівів Лаврські Києво-Печерські наші напівби мали дуже великий вплив на розвиток народньої пісні, яка дуже скоро рознеслась по цілому широкому світі. Українські співаки були знані всюди, особливо в XVI—XVIII ст., і часом робили собі добру кар'єру, напр. Олексій Розум і інші. Народня пісня була пов'язана з церковною. Студенти Київської Академії створили багато

народніх пісень, привнісни до них церковного мотиву. Наші народні Думи, — це стара народня пісня, в якій глибоко відбита душа українця. Українська народня пісня надзвичайно мелодійна, багата уявою, багата змістом. Народніх пісень у нас велика сила, зібрати їх до купи прямо неможливо, бо майже кожне село має свої власні народні пісні. І всьому цьому встаровину дала почин Церква. Народні українські Думи, їх висока поетична вартість, — може рівнятися нашій пісні не всяка інша пісня на світі. Авторами їх були особи й духовного стану. Богогласники, що так захоплюють наш народ, походять з Церкви, з наших монастирів.

Наше малярство церковне стояло від початку вже дуже високо. Ікони наші високого мистецького ґатунку. Створила українське малярство тільки Церква. Маємо ще й до сьогодні багато доказів про високу якість нашого малярства. Книжкову оздобничу культуру дала нам Церква. Кожна початкова буква (ініціал) при заголовках малювалася, і то дуже оздобно та різними фарбами; були й малюнки окремі (мініатюри), також т. зв. заставки, кінцівки й т. ін.

Про наше високе різьбарство свідчать старі іконостази, які ще й до сьогодні є великим подивом нашої старовинної різьбарської культури. Різьбарство наше служило майже виключно тільки цілям Української Церкви, яка його й створила. Церква своїм малярством, різьбарством та оздобництвом дуже сильно впливала на вироблення народнього смаку. Тут був обопільний вплив Церкви й народу, бо свій мистецький смак народ приносив і до своєї Церкви.

Оздоба книжок була ділом рук духовних працівників. Таких гарних книжкових оздоб навіть сьогодні не потраплять зробити, як устаровину. Прикраси ті були дійсно високого ґатунку. Остромирова Євангелія з 1056 р., Пересопницька Євангелія з 1556 р. розкішно оздоблені золотом та сріблом. Писарями книжок устаровину були все особи духовного стану. Друком того зробити не можуть ніколи, що можна було зробити рукою. Від X до XVIII століття Церква безконкурентно розвивала й видавала книги цілих вісім віків. Церква мала в своїх руках усю книжкову справу й культуру їх.

Отож, як бачимо, всю духову культуру в Україні творила виключно Церква. Куди ні глянемо, всюди бачимо руку українського Священика в піднесенні культури в Україні. Може також цілком сміло твердити, що весь культурно-національний рух в Україні XVI — XVII ст. ст. був виключно церковний, а творили його головно особи духовного стану.

II.

Ідеологія Української Православної Церкви.

Яка ж це була та Церква, що створила таку високу культуру? Яка була ідеологія нашої Церкви, що одухотворяла її на таку культурну працю?

Про ідеологію Української Православної Церкви трудно говорити, не розглянувши, що вона виконала для свого народу. Однак, подавши тут нарис духової культури, яку створила наша Українська Церква в Україні, можемо зовсім сміло приступити й до її ідеології. Православна Церква на нашому ґрунті культурно стояла найвище. Наша Церква взяла собі за завдання з християнства найкращу частину його, й провела її вповні в життя. Щодо своєї ідеології, Українська Церква під тим поглядом стояла поміж усіма іншими Православними Церквами найвище. Вищої філософії від християнства на світі немає; про правдивість цього переконалися всі, що шукали правдивої філософії. Ідеологія нашої Церкви дуже висока. Вона є Церквою Первозванною, Апостольською. Її заснував Апостол Андрій, один з 12 Апостолів, Андрій Первозванний. Наша Церква прийняла науку безпосередньо від Апостолів, з уст апостольських.

Наша Церква віддавна соборно правна. Наше духовенство звичайно вибиралось. Раз вибраний Священик був у великій пошані, — його шанували, й мало коли бувало, щоб наших Священиків легко переносувано з однієї парафії на другу. Україна подібного не знала. Усі духовні особи в нашій Церкві були виборні.

Наша Українська Православна Церква була незалежна від світської Влади. В нас того не бувало, щоб світська Влада занадто втручалась до церковних справ; була отже окремою від світських втручань. Однак поміж Церквою й світською Владою панувала найбільша гармонія. Наша світська Влада Церкву дуже шанувала, зате й Церква до Влади ставилась завсіди з належною пошаною. Наші князі й гетьмани завжди звертались у важливих випадках за благ словенням і порадаю до Митрополитів. Влада зате була Церкві завжди помічною. Князі й гетьмани були жертвенними, й ніколи не жаліли для своєї Церкви приспішити з пожертвами.

Наша Церква завжди вимагала від Священиків високої освіти. Неосвічене духовенство не було нашим.

Церква наша була вибачливою, любовною, терпимою та толерантною. Була національною, й тим дуже сильно

впливала на розвиток національної свідомости серед народу. Понад те все ще була наша Церква щиро народньою. Її служба по всіх ділянках була скерована на добро народові. Наша Церква завжди старалася піднести народ релігійно, щораз на вищу ступінь, і то вміло сполучивши релігійність з його національним та культурним розвитком. Це відрізняє нашу Церкву від усіх інших Церков, а головню від Церкви Московської. Ось тому Українська Церква була завжди для свого народу рідною Матір'ю.

Українське духовенство було високоосвічене, авторитетне, національне та близьке до народу. Хоч Україна й приєдналася 1654 року до Росії, однак наше духовенство, як щиро національне, ставило дуже довго опір проти того. Наші Митрополити Київські 32 роки не признавали злуки з Москвою. Геден Четвертинський, Митрополит Київський, зробивши в 1685 р. церковну злуку з Москвою, поховав волю нашої Церкви аж до останнього визволення України.

Наша Церква, будши високо ідейною, ніколи не напала на інші віроісповідання, але за те свою Віру боронила, як слід. Противне цьому було завжди в Москві, де духовенство було малограмотне. Там не признавали правильним навіть хрещення похрещених в іншій Православній Церкві. Українців примушували ще раз перехрещуватись; доходило до того, що навіть греків примушували перехрещуватись. До православних українців та греків ставились в Московії дуже підозріло й за ними пильно стежили.

Духовенство наше приносить до нас західню культуру. Знаємо багато наших високоосвічених духівників, що студіювали в західноєвропейських містах. Цілий ряд наших високоосвічених о.о. професорів свою освіту набували в Празі, у Відні, Штрасбургу й ін. містах. Принесена нашим духовенством західня культура відчувалася всюди в усьому нашому культурно-освітньому житті. Церква наша ніколи не боялася західніх впливів, бо стояла нарівні з західньою культурою. Наше духовенство встаровину було в пошані перед іншими власне за свою добру освіту. Відзначалось наше духовенство знанням майже всіх європейських і старих мов. Маємо ще з XVI—XVIII віків велике число перекладів його з різних європейських мов. Духовенство наше було освітою все вище від світської нашої інтелігенції. В нас було зовсім звичайною річчю мати західноєвропейську освіту. Маємо цілий ряд наших учених з високою заграничною освітою: Мелетій Смотрицький, Касіян Сакович, Сильвестр Косів, Інокентій Гізель, Ісає Трохимович, Тарасій Земка, Феофан Прокопович і багато ін.,—всі вони вчилися по університетах Європи. Нема в

Європі видатної високої школи, де б не вчилася наше духовенство.

Наше духовенство, як високо авторитетне, грало високу ролю в житті, — наша вища Ієрархія була першими совітниками чи дорадниками князів і гетьманів.

Принижування духовенства в нас не знане. Це виключно російська ідеологія. Найбільше приниження зазнало духовенство за царя Петра I, Петра III й Катерини II. Українська Церква ніколи не знала кари на тілі для духовенства, як то бачимо в Церкві Російській. Там було допустимим бити різками й катувати Священиків за всяку провину, як тільки хто з урядових чинників царя захотів собі того.

Українська Церква, як Церква щиро національна, різко відрізнялася від інших Церков своїм величним гаслом: „Служити Народові,—то служити Богові“. Це цілком гармонізує зо всім тим, що зробила наша Українська Церква для свого Українського Народу.

Цілий ряд наших Єпископів, Архимандритів й ін., принісши високу освіту з університетів західньої Європи, ширили її стихійно по всій Україні. Чогось подібного Росія, напр., не знала. Вона була загороджена китайською стіною від усієї західньої культури. Духовенство в ній було темне, малограмотне. Усе, чого Росія потребувала для поширення своєї культури, брала вона з України. З Росії звертались до Києва за вченими, яких часто закликувано до Москви чи Петербургу. Україна культурно та освітньо поставила на ноги й усю Росію. Російська влада дивилась на цю нашу вищість із великою ненавистю, й постановила за всяку ціну цілком поневолити Українську Церкву. До Петра I ще якомсь справа волі Української Церкви виглядала не найгірше. Однак від Петра I починається сильний похід на Українську Церкву. Петро I свій Патріярхат цілком знищив, Українську Церкву підчинив цілковито собі, цебто „Святішому“ Московському Синодові, якого він був головою, як і головою всієї Російської Церкви.

Як вище згадано, наші духівники не були звиклими коритися всякому світському приказові. До тіла українського Священика різка ніколи не доторкалася. Тілесне карання Священиків у Росії сильно прибило їх духа, й тому й не дивно, що Церква Російська стояла так далеко взаді під культурно-освітнім поглядом. Петро I-ий був першою причиною теперішнього сильного закорінення в Росії більшовизму. Російські царі, починаючи від Петра, всі сіяли релігійний індіферентизм між російською інтелігенцією, що

було також однією з найбільших причин до повстання в Росії більшовизму. Чогось подібного в Україні ніколи не було.

Наша інтелігенція все була побожна, до Церкви ходила й молилася, на Церкву жертвувала великі суми грошові. Наш інтелігент відчував, що Церква є його правдива Мати, він був свідомий того, що все, чим завдячує Україна великому культурному розвиткові, завдячує виключно своїй Українській Церкві. Найбільшу й найтяжчу боротьбу з обмосковленням краю вела наша Українська Церква, і була б ще довго трималася, коли б церковна політика царів не насіяла масу свого священства по Україні.

В Україні Віра й Нація були злиті в одне нерозлучне ціле. Вистачало сказати, що він православний з України, і вже кожному було ясно, що ходить про українця. Або вистачало сказати, що він є українцем, тому вже ніхто не сумнівався, що це православний. Цілком спокійно можу ствердити, що найбільша національна свідомість була витворена нам нашою Церквою й у Церкві. Духовенство наше завжди було з народом навіть у часах найбільшої його неволі. Віра й нація міцно в нас поєдналися, православність та українство ще й до сьогодні залишилися нерозлучними поняттями.

Наші духовні школи свого народу не зрадили, — вони позісталися й за час останньої революції тими самими, якими були встаровину. Вони то провадили весь час тяжку боротьбу з нерівним ворогом.

Наші священничі родини аж до революції були огнищем української національної свідомости. Витримали аж до часів, коли Україну поділено між сусідніми народами. Під пануванням Польщі доля нашого Священика була тісно зв'язана з ходом польської нагинки. Тому не дивно, що в нерівній боротьбі дуже багато українських Священиків у Польщі мусіло піддатись.

Що наші Духовні Семинарії таки витривало вели боротьбу проти зросійщення, їх, можемо пересвідчитися й із тих великих страйків, які були в них останнього часу на денному порядку, напр. великі страйки учнів Духовної Семинарії в Києві в 1905 році, в Кам'янці та ін. містах. Покажіть мені хоч одну світську школу з тих часів, щоб була відважилась на щось подібне! Наші семинаристи, розносивши по цілій Україні рідну національну свідомість, підтримували духа в народі та в Церкві. Священничі наші родини взагалі були тими баштами, які ще охороняли перед натиском чужих усе те, що було українським національним. Поділля, Київщина й Полтавщина zostались українськими,

переживши всі найстрашніші напади, аж по сьогодні. Наші найкращі провідники й за новішої доби були вихованці Духовних Семінарій, або принаймні походили з родин духовних, — усі вони мали добру освіту духовну, напр. Симон Петлюра, Вол Чехівський й інші. Симон Петлюра скінчив Духовну Семінарію, Чехівський Володимир — Духовну Академію в Києві. Взагалі вся наша інтелігенція своїм походженням у своїй більшості духовного стану. Наша інтелігенція й культура не відірвалися від Церкви, як то сталося в державах Західньої Європи або в Росії. В нас більшість інтелігенції була зв'язана з Церквою, до національної праці бралось майже виключно саме наше духовенство, яке національну свідомість в Україні й заховало від заглади.

Національне відродження Галичини пішло під впливом так званої Руської Трійці, і то: отця Маркіяна Шашкевича, о. Івана Вагилевича й Якова Головацького. Галичина зрусифікована не була, за те була дуже сполонізована. Відродження своє Галичина може завдячити також особам духовним, але більше — українізаційній політиці Австрії.

Найновіше в Україні, вже за більшовиків, — національну свідомість підтримувала Українська Автокефальна Церква (Митр. Василя Липківського). Вона провадила аж до останнього часу страшну боротьбу за національне відродження України. Жодна світська організація не може похвалитися, що за часів більшовицького режиму стільки зробила для України, як Автокефальна Українська Церква. В нерівній боротьбі вона була витривала, не піддалась, майже загинула, а таки своє зробила.

Духовенство наше вдавнину було народне. „Духовних людей“, в стосунку до всього населення, нараховувалось у нас удавнину до 10%. Серед них була й опіка за народню грамотність. Вони були творцями духової культури між народом. Духовенство наше було виборне, а це його й лучило з народом. Встаровину про наших духівників дійсно можна було сказати, що вони працюють для Народу, а праця для Народу — то праця для Бога.

Українське духовенство створило культуру не тільки для свого народу, але, завдяки своїй високій освіті, мало великий вплив і на Церкви сусідні, — Сербську, Болгарську, Московську й Молдавську. Наша Церква з гордістю може сказати, що свою місійну працю Апостола Андрія Первозванного провела в життя в цілості. Така Церква й заслуговує на те, щоб носити величну назву — Українська Православна Первозванна Церква.

Цим би я коротко скінчив про духову культуру, яку створила нам наша Православна Церква, але лишається ще декільки слів сказати й про культуру соціяльну та матеріяльну, яку творила в нас також Українська Церква.

III.

Культура соціяльна.

Кожна релігія з самого характеру свого є високо-соціяльною, а релігія християнська особливо. Релігія сильно в'яже народ до спільноти, до товариства — до Церкви. Християнська релігія, як така, скрізь творила культуру й соціяльну. Культура соціяльна найкраще несла в широкі народні маси християнізацію народу. Релігію можна назвати й двигуном соціяльного розвитку або помочі ближньому. Церква Українська була особливо головним таким двигуном соціяльної помочі в Україні, — наша стара Церква під тим оглядом поміж усіма Церквами виконала своє завдання чи не найкраще. Любов до ближнього, рівність і братерство ніде в Церкві не були так практиковані, як в Україні.

У всякому разі Українська Церква зробила глибоку християнізацію свого народу. А це спричинилося до покращання його соціяльних умов у житті, цебто соціяльної культури. Наша Церква, як народня, була дійсно її творцем правдивої народньої соціяльної культури.

Наш Церковний Устав за Володимира Великого, напр., не знав кари на горло. В Церкві Грецькій кари смерті існували, однак у нашій чогось подібного не було. Навіть найвищою карою була — кара грошова.

Наша історія знає чудові обряди побратимства, чим не похвалиться ніяка інша сусідня держава. Маємо тисячі доказів різних побратимств. Побратимством називалося близьке стоваришування між двома одиницями, які заприсягали собі братерську любов і солідарність один з одним. Напр. дівчина вибирала собі хлопця за побратима, який міг попасти в полон на довгий час, а вона його таки рятувала, свого побратима не зрадила. Дівчата сироти, що не мали свого брата, вибирали собі до помочі та заступництва одного хлопця, якого звали побратимом. Це могла легко створити наша Церква, як щиро народня.

Соціяльна культура нашого козацтва стояла також досить високо. Козаки й на Січі організувалися на взір

Церкви, напр. мали виборність. Ставалися також випадки, що за якийсь великий проступок був хтось засуджений на смерть, але дівчина мала право викупити його тим, що виходила за нього заміж. Це був дуже гарний звичай, що вказує на нашу соціяльну культуру.

Культура соціяльна в Україні мала свій великий вплив на міщанство та на торгівлю. Церква мала дуже пильний догляд над мірою й вагою. Ваги та міри були дуже часто справжнювані або контрольовані Церквою. Взагалі старе міщанство горнулось до Церкви. Все міщанство було організоване при цехах, які входили й до Церковних Братств. Цехи належали до церковної організації. Коли міщанство перестало мати тісний зв'язок з Церквою, воно зденаціоналізувалось, і це було на шкоду Україні.

Соціяльне забезпечення старих, хорих і калік розпочала засновувати в Україні Церква. Шпитали для старців, хорих і слабих були по всій Україні, — в кожному місті й у кожному селі. Ними опікувалися Церковні Братства. Манастирів без шпиталів зовсім не було, — при кожному манастирі обов'язково повинен був бути заснований і шпиталь. Встаровину нещасним калікам і сиротам ніколи не бракувало хліба й належної одежі,—про це Українська Церква, як правдива Мати свого народу, невпинно старалась. Соборноправність Української Церкви сильно впливала на соціяльну культуру духовенства й народу. Народ брав участь у виборах своїх пастирів, і це підносило його культуру й гідність.

Церковні Братства навчали весь народ організованого суспільного життя. Цехи напочатку з Братствами були при Церквах. Мали свої окремі хоругви, з якими виступали на процесіях.

Українська Церква звертала велику увагу на витворення сильних родин, що є основою громадянства й здорової нації. Тайнство шлюбу було в нас міцне, з присягою. Старий обряд шлюбу залишався в нас довго, супруже життя було в'язане й присягою. Чистота шлюбу в нас була на першому місті, шлюби були ідеальні, в Україні немає й сліду, скажемо, снохачества, — це було звичкою російського народу. Про жінку в нас уживали завжди гарного слова „дружина“, а воно соціяльно величне. Маємо гарний зразок присяги на вінчанні з XVI століття: „Я, такий то, беру тебе за товаришку, і шлюбую тобі (ім'я) вірність супружу, і що тебе не покину аж до смерти, так мені, Боже, поможи!“ Дівчина так само присягала. Із боку соціяльного це най-

вища культурна форма, яка тільки може бути. Взввши під свою керму нашу Церкву, Росія цей спосіб вінчання з присягою заборонила, й у нас тепер практикується вінчання, накинуте нам Російською Церквою,—без присяги.

На жаль, Україна рано втратила свою незалежність, тому була під чужими соціяльними впливами. Та все такі на полі соціяльної культури наша Церква виконала своє завдання якнайдокладніше

IV.

Культура матеріяльна.

Все наше священство встаровину було заможне, тому мало змогу попрацювати для свого народу й на полі культури матеріяльної. Воно було носієм матеріяльної культури на селі. Культ поля, хто провадив, як не наше духовенство? Воно, маючи західню високу освіту, привносило й поліпшення з Заходу й під тим поглядом. При кожній парафії були садки. Священники та монахи їх розвивали, вчили молодь їх щеплення. Мешкання й обставови їх, хто міг інший впровадити для наших селян, як не духовні, що самі мешкали в здорових і чистих помешканнях? Кожен добрий пастир завжди дбав і був дорадником своїму народові й під тим оглядом. „Духовних людей” було багато, до 10% всього населення. Вони й мали змогу тим усім зайнятися. Що священство мало ліпшу змогу за це все взятися, допомагало тому й те, що було воно часто наслідне,—в одному селі від діда й прадіда zostавалися священничі наслідники, а тому дбали про матеріяльну культуру своєї оселі.

Отож, куди ні глянемо, скрізь бачимо впливи нашої Церкви. І це дає нам змогу ствердити, що український народ є ніродом церковним, що українська культура є культурою церковною. Такою була наша Церква аж до XIX століття. Тому нашу Церкву треба ставити в нашому житті на передньому місці. Українська Церква може сміло й гордо сказати про себе, що свою ролю Церкви Первозванної, Церкви Апостольської вона виконала докладно й старанно.

V.

Роля й значення Української Церкви тепер.

З того, що я говорив, кожному стає ясным, яке історичне завдання взяла на себе наша Українська Православна Церква, й як його виконала. З попередньої історії зробімо собі ви-

сновки й на теперішній час. Наша Церква занепадає з часу, як підпала під повний вплив Російської Церкви. Привернім на своє місце свою стару Українську Церкву! Наша українська культура витворена Церквою, вона пересякнута церковністю, і такою позостанеться й на далі. Чи ми хочемо того, чи ні, а признати мусимо величезні заслуги своєї рідної Української Церкви перед своїм народом.

Український народ релігійний, і вже тому й надалі найбільший вплив матиме на нього духовенство. І ще довго наша культура буде творитися власне духовенством, бо Священик ще довго буде єдиним інтелігентом на селі, робітником на полі освіти й культури.

Релігійна байдужність — це ідеологія Російської Церкви; вона походить ще від часу Петра I, Петра III, Павла й Катерини II. Ця байдужість зростала не поміж нашою, а поміж російською інтелігенцією. Вона стала добрим ґрунтом для більшовизму, й буде ним аж до того часу, поки народ не повернеться до своєї Матері Церкви. Наша інтелігенція, що кінчала російські школи, придбала собі почасти й ту релігійну індіферентність, однак це не є наше, і, як чуже, повинно з-поміж нас зникнути. Українська інтелігенція була в нашій історії заржи правдиво-релігійною й церковною, й такою й повинна зостатися й на майбутнє. Масарик дуже добре говорив, що Росію до більшовизму привела релігійна байдужність, яка стала добрим ґрунтом для нього.

Релігійність буває внутрішня, як у нашого простого народу, що глибоко вірить в Бога й правдиво Його любить; і релігійність зовнішня або на показ, — так виглядає частина нашої інтелігенції сьогодні. Наша інтелігенція часто хоче бачити Церкву, як оруддя своїх впливів у житті. Не шукаймо свого такого задоволення в Церкві, — це дуже небезпечна й загрозна ознака для нашого народу й Церкви! По 250-літньому пануванні Росії над нашою Церквою, трудно нам вибратися відразу на твердий ґрунт. Не може Церква в теперішніх обставинах відразу всього зробити. Ми маємо багато своїх вимріяних ідеалів, але здійснити їх дуже трудно, особливо в Церкві.

Останніми часами розбіжність між вимріяним ідеалом і дійсністю кинула українську інтелігенцію до Церкви, — але не завжди з церковною метою. Це загрожує розбиттям Церкви, це власне веде сьогодні до непорозуміння з громадянством. Тут наша Церква тратить свою чистоту Православ'я. Ми Церкві мусимо допомогти, а не руйнувати її. Не є це прикметою українською — нападати на свою Церкву!

Згадаймо, що в другій половині XVI віку вмішування Церковних Братств до справ чисто церковних довело було нашу Церкву до руїни. Наш історик Грушевський ясно показує, що власне це загнало майже всіх наших Єпископів на унію. Єпископ, вибраний раз, стає повновласним керівником Церкви. На жаль, наші світські церковні організації часто скоро стають недисциплінованими. Це велика загроза для Церкви! Через це в нас затрачується чистота Православ'я.

Я схарактеризував вам усю чинність і діяльність нашої Церкви, й треба бути обережними, щоб не повторювалися старі помилки, бо це дуже тяжко відбивається не тільки на нас самих, але й на наших нащадках.

Вихова молоді без церковного впливу неповпа, — виховуймо нашу молодь у душі церковному, в душі чисто православно-християнському. Тому то я дохід із цього мого викладу жертвую на стипендію одному із бідніших учнів Української Гімназії, щоб показати, що й у теперішню пору Церква повинна бути такою, якою вона була встаровину.

Наша Українська Церква й народ поруйновані, молодь виховувалась часто в душі чисто атеїстичному, правдивої національної свідомості між молоддю мало. Стараймося привести її до релігійності! Нехай наша молодь у Церкві навчиться міцних основ християнського життя. Нехай буде релігійною на найвищому ступені, бо вона в нас якраз у цю пору мало церковна.

Велика роля Церкви в нашому поруйнованому національному житті. Моє гасло „Служити Народові, — то служити Богові” якраз у цю пору найбільше відповідає нашим потребам. Це велике гасло, яке нашу Українську Церкву відрізняє від усіх інших, а особливо від Московської, бо це гасло єднає Церкву з усією світською інтелігенцією.

Хто може на себе взяти в цю пору відновлення поруйнованого нашого життя, як не Церква? Викопати це палясно може тільки Церква, і то тільки така, якою була вона встаровину. Ми тепер Церкву дерусифікуємо, розмосковлюємо, впроваджуємо до Церкви Богослуження в живій українській мові або з вимовою українською. Ми відновлюємо те, що цілі століття ламалося.

Не один з вас, послухавши мого реферата, скаже: „Владико, але ж ви впроваджуєте в життя клерикалізм!” Так, я його відповляю, але в іншому розумінні, — він значить те саме, що й „церковність”, а вона велике діло для нашого народу. Я впроваджую те саме, що встаровину дуже добре

освідчилося, те, чому можемо завдячити нашу культурність. Слово „клерикалізм” зробили страшним противники Церкви.

Творімо Українську Церкву всіма силами Надії, творімо її такою, якою була Вона за свого вільного життя: соборною, авторитетною, високоосвіченою, народньою, національною, бо така Церква легко перетворить і нерівну українську масу в свідому Українську Націю. Добре пам'ятаймо одне, — що без Церкви свідомої Української Нації не створимо. Тому ще раз закликаю вас, — станьмо всі біля Неї, й Вона нам її створить, — створить Націю здорову, сильну й розумну!

